

GY. SZABÓ ANDRÁS

„Minden nínnek az ő nyelvén...”

„Tied vagyok én nagy haragomban, / nagy hűtlenségben, szerelmes gondban / szomorúan magyar.” Vajon tudatában vagyunk-e annak, amikor a *Föl-földobott kő* megejtően egyszerű, sokkolóan szép sorait olvassuk, hogy Ady e versében a régi magyar irodalom eszköztárából merített? Költeményében a korban már kezdetlegesnek és primitívnek érzett ragrímeknek adja vissza ismét a méltóságát; nem a monotóniát, az egyhangúságot látja bennük, hanem az ünnepélyességet. A tárgy emelkedettségéhez választja meg őket, egy olyan versben, melyben a hazáról kell vallania.

1594 májusában Esztergom falainál életét veszti Balassi Bálint a török elleni küzdelemben. Nem sokkal utána, ugyanazon nyáron a haza védelmében meghal testvéröccse, Ferenc is. A két fivért együtt temetik el a Liptó megyei Hibbén, a család ősi sírboltjában. Rimay János, Balassi Bálint tanítványa sírversében ekként búcsúzik tőlük: „Mint fogantak egy méhben, / Nyugosznak egy sérben, / Hasonló történetben, véres sebben, / Örök reménységben.”

Fel sem tűnik előszörre a ragrímek jelenléte, annyira megejt a kép, az egy anyaméhben fogant, közös sírboltban örök nyugalmat talált fivérekről, ám a sorok komor pátosza végső soron ezeknek az „egyhangú” rímeknek köszönhető.

Ugyancsak Ady él – ezt az eszközt is a régiségből kölcsönözve – a kihangsúlyozandó szavaknak a szöveg belüli kettős megkötésével: egyszerre alkalmazva a személyes névmást és a birtokos személyragot. „*Én drágalátos palotám*” – mondja Balassi. „*Én iskolám, köszönöm most neked*” – ad hálát alma materének Ady Endre.

A *Krónikás ének 1918-ból* című verse – archaizálásával – már nem is Balassi, hanem a még korábbi költők, Tinódi, Bornemisza Péter vagy a perlekedő Sztárai Mihály világát idézi:

*Iszonyú dolgok mostan történülnek,
Népek népekkel egymás mellett gyűlnek,
Bűnösök és jók egyként keserülnek,
S ember hiteli kivált meggyöngülnek.*

Ugyanebben a században Ady mellett Nagy László fedezi fel ennek a szóképekben, szófordulatokban, fonémákban rendkívül gazdag és árnyalt régi magyar nyelvnek az erőteljességét. Verseinek meghökkenítő újszerűsége legtöbbször az elfeledett s általa újra felfedezett poétikai eljárásoknak köszönhető. Ilyen az inverzió, a megbontott szórendiség, mellyel Zrínyi él gyak-

ran a *Szigeti veszedelemben*. Nagy László is kedveli ezt a nyelvi-stilisztikai eszközt; feszítetté, nyugtalanná teszi versei világát a megszokottól eltérő szórendiség.

A XV. század végéig mindössze három hosszabb lélegzetű vers maradt fenn, mondhatni teljes terjedelmében, magyar nyelven az utókorra. Az *Ómagyar Mária-siralom*, az *Idvezlégy kegyelmes Szent László kerál* kezdetű ének és egy Mátyás királyt méltató, s halála felett keserő szép költemény, a *Néhai való jó Mátyás király*.

A Szent László-ének mind a mai napig él a csángók-nál egy háromsoros változatban, ekként: „*Ki él, megáldjad, ki holt nyugosszad, / Ki messze, meghozzad, / Idvezlégy kegyelmes Szent László kerál.*” Akkor is szép volna ez a vers, ha szerzője a középső sort így hagyományozta volna ránk: *Ki messze jár, meghozzad*. De a sorban csak ez áll: *messze* – így ige nélkül; mi, olvasók viszont odaérezzük az igét is. Ezzel a tömörített szerkezettel válik ünnepélyessé a szűk terjedelmű kis ima, a csángók által őrzött régiségünk eme gyöngyszeme.

Nagy László is ezt a nyelvi takarékoskosságot hozza magával a régi évszázadokból. Figyeljük meg, korai nyelvemlékeinkben alig találunk névelőt. Az *Ómagyar Mária-siralom* egyetlen határozatlan névelőt őriz szövegében, a XV. század végi Mátyás-émlékdal kilenc versszakára mindössze két határozottat. Ismerünk olyan tizenkét versszakos Nagy László-költeményt, melyben négy névelő szerepel (*Himnusz minden időben*), a *Gyógyulj meg* című versében egyetlenegy sem.

Hiába a nyelvtudós Révai József, a történetíró Pray György s az irodalom- és egyháztörténész Bod Péter igyekezete, a XVIII. század, de a XIX. század első két évtizede is elfordul a régiségtől, fel sem ismeri értékeit, nem arra épít. Csokonai, aki korának legműveltebb magyarja, kinek tanulmányértékű lábjegyzeteiből, egyes művekhez fűzött kommentárjaiból, értekezéseiből külön kis magyar irodalomtörténet rajzolódik ki, Kleist *Tavasához* írt előbeszédében, a régi magyar irodalom nagyjai között nem említi Balassi nevét. Kölcsey az első, aki a reformkor küszöbén, a költőelőd sorsát, helyzetét is megérezve, először fordul egy gyönyörű versben Balassi felé: „*Fordítsd mosolygva rám még egyszer orcádat*”. Őt valóban a szembesülés kényszere, a magyar sors és történelem megismerésének parancsoló szüksége viszi el a régiség legnagyobbjaihoz. Aztán jön Arany, aki tanulmányaiban a tudós literátor szemével fedezi fel ezt a teljességgel elfeledett, magára hagyott világot, bár *Zrínyi és Tasso* című méltán sokat emlegetett kulcsfontosságú akadémiai dolgozatában mégis elbizonytalanít minket a Balassi-recepció kérdésében, amikor ezt írja: (*Tasso*)...egy Dante, Petrarca, Ariosto gazdag öröksége, a mienk (*Zrínyi*) holmi Tinódiak, Ilosvaiak közvetlen

utódja.” A láncolatból Balassi kimaradt, holott a csáktornyai várúr őrizte tékájában Balassi verskönyvét, miként Istvánffy Miklós krónikáját is, melynek azon oldalán, melyen a költő sebesüléséről és haláláról esik szó, Zrínyi feljegyezte: „Ej, szegény Balassi Bálint”. És főleg Toldy Ferencnek, első irodalomtörténetünk megalkotójának köszönhetően vonul be – egyelőre még csak az irodalmi tudatba – korai évszázadaink költészete.

Legelső írásos emlékeink egyben nyelvtörténeti emlékek is. Fogalmat alkothatunk anyanyelvünk ébredéséről, formálódásáról, kifejező erejéről. A latin szövegkörnyezetben megjelenő szavak, mondattörödékek, az úgynevezett szórványemlékek, első jelentkezésük (1055) után másfél századdal már önálló, összefüggő, egységes szöveggé állnak össze. *Halotti Beszéd*ünk nyelvi szerkezeteiből nem egy szinte minden változás nélkül őrződött meg mai nyelvhasználatunkban. *Látjátuk, feleim, szümtükkel, mik vogymuk* – halljuk máig érthetően több mint nyolcszáz év távolából a pap szavait, az emberi lét örök és vigasztalan nagy kérdéséről. Ennek a szertartásszövegnek méltó lírai párja a néhány évtizeddel későbbi *Ómagyar Mária-siralom*. A latin minta alapján elkészült vers nem követi híven a forrásként szolgáló eredeti szöveget, ezért is köszönhetjük egyik legkorábbi s egyik legszebb lírai emlékünket az *Ómagyar Mária-siralom*ban.

Történelmünk „zivataros századai” során a kora és késő középkor anyanyelvű irodalma szinte teljesen eltűnt. Vallásos tárgyú verseink, prózáink kivétel nélkül kéziratos másolatban hagyományozódtak az utókorra, azok is többnyire későbbi másolatok eredményeként maradtak ránk. Még mostohább volt a sors a világi tárgyú magyar nyelvű irodalommal. Gyakran csak szóban, szájhagyomány útján terjedtek, világi tartalmuk miatt nem is jegyezték le őket.

Erre enged következtetni Anonymus „elszólása” is gesztájának előszavában, amikor arról számol be külföldön élő barátjának, hogy rossz úton jár az a történetíró, aki a magyarok eredetét csupán a „parasztok hamis meséiből, vagy a regősök csacsogó énekéből” meríti.

Toldy Ferenc már említett irodalomtörténeti munkájában (*A magyar költészet története*, 1867) joggal feltételezi, hogy ősköltészetünk két nagy mondanakörből táplálkozott. Az egyik a hunok, a másik a magyarok történetét, a honfoglalás korát örökítette nemzedékről nemzedékre, s ezek a magyar nyelven élő, de elkallódott, elveszett különféle műfajú írások épültek be latin nyelvű krónikáinkba. A középkor magyar írásbeliségünk felől nézve jobbra néma évszázadaiban valóban eseményszámba megy Szent László-himnuszunk és Mátyás királyt sirató énekünk mellett az a néhány verstörödédek,

mely világi költészetünk egykori dús lombzatára enged következtetni. Az Anjou-korból való, de ugyancsak későbbi másolatokból maradt ránk Margit és Ferenc legendánk. Árpádházi Szent Margit legendáját Ráskai Lea 1510-es másolatából ismerjük.

Az 1526-os esztendőben, a mohácsi csata évében a városlódi karthauzi kolostorban terjedelmes magyar nyelvű prédikáció- és legendagyűjtemény lát napvilágot, mely Érdy-kódex néven vonult be a szakirodalomba, és szerzőjét *Karthausi Névtelenként* tartja számon az irodalomtörténet. A hatalmas mű életre hívója anyanyelven kívánja olvasóit, a latinul nem tudó apácákat és laikus testvéreket az év egészére ellátni olvasnivalóval. Szentjeink legendáival magyarul itt találkozhatunk először.

Irodalmunkban új fejezetet nyit a reformáció: olyan erős lökést ad a protestantizmus gyors térhódítása, mely a Mohács utáni időszakban a nemzet túlélési lehetőségeit növelte. A reformáció nézeteit csak úgy tudta szélesebb körben érvényesíteni, ha az anyanyelvű írásbeliséget erősítette, annak terjedését sürgette. Terjesztőinek meghatározó egyéniségei, Bornemisza Péter, Heltai Gáspár a kor legkiválóbb írói is egyben. Vitairatok, traktátusok, prédikációk műfajain keresztül jutottak el a szépprózai írásokig. A nagyhatású prédikátorok közé tartozott a tállyai lelkész, Szkárosi Horváth András. „Az emberi szerzésről” szóló versének befejező soraiból fogalmat alkothatunk egyéniségéről: „*Ez éneket költe egy barátból jött pap, / Bánta bolondságát, elrúgta csuklyáját, / Hitire fogadta: soha többet nem csal.*”

1541-ben, az ország három részre szakadásának évében Sylvester János, mintegy vigaszként a magyarságot ért iszonyú megpróbáltatásért az Újtestamentum anyanyelvű fordításával ajándékozta meg nemzetét, előszavában először alkalmazva az időmértékes verselést. A híres németalföldi humanista filológus, író, Rotterdami Erasmus biblíamagyarázatai alapján lát hozzá munkájához, csakúgy, mint néhány évvel korábban Komjáthy Benedek és Pesti Gábor. Erasmus útmutatását követik, amikor a biblia nemzeti nyelven történő kinyomtatását szorgalmazzák.

A Balassi előtti korszak egyik legizgalmasabb, legtöbb műfajban újat hozó literátora a polihisztor Bornemisza Péter. Énekszerző, énekgyűjtő, drámaíró, prédikátor, szépirodalmi író, nyomdász egyszemélyben. A fiatal Balassi nevelője Zólyomban, aki tanítványi szeretettel, a megbecsülés hangján emlékezik majd meg róla *Szép Magyar Comediája* előszavában, jöllehet egy világ választja el őket: egyikük féllábbal a középkorban áll, a másik, a generációval fiatalabb, a magyar reneszánsz legnagyobb költője.

Hogy a magyarság történelmének számontartott eseményeiről írni-olvasni nem tudó eleink a kora Árpád-kor-

ban historiásénekekből szereztek tudomást, arról Anonymus gesztájának előszavából értesülhetünk. Legkorábbi historiásénekünk 1476-ból maradt fenn; Mátyás király egyik sikeres katonai vállalkozását, Szabács várának ostromát örökíti meg a 150 sornyi töredék. Tinódi Lantos Sebestyén is ebbe a hosszú, századok mélyébe visszanyúló sorba áll be, s lesz az igricek, a hegedősök, regősök egyenes ági folytatója. Minden jelentős történelmi esemény, az ország három részre szakadásának esztendejétől, a nevezetesebb végvári harcokig, 1554-ig bezáróan, ott szerepel *Krónikájában*. A történelem viharában élő kortárs főhajtása ez a könyv a „*hadakozó, bajvivó, várak-várasok rontó és várban szorult magyar vitézök*” előtt. Az utókorunk szánja írását, afféle „*végemlékőzetnek*”.

„*Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat bé nem írtam, az mi keveset írtam, igazat írtam*” – jegyzi meg önérzetesen az előszóban. Művének forrásértéke felbecsülhetetlen, történeti tárgyú regényeink az ő *Krónikájából* merítenek ihletet és ismeretet.

A XVI. század végének két legmagasabb csúcsa, két-séggkívül legnagyobb szellemi teljesítménye, Balassi Bálint életműve és Károlyi Gáspár bibliafordítása. A több mint egy évtizeden át készülő magyar nyelvű biblia, melynek kinyomtatására 1590-ben Vizsolyban kerül sor, hosszú időre kijelöli majd gondolkodásunk, szellemi tájékozódásunk, anyanyelvünk fejlődésének irányait. Évszázadok műalkotásainak hivatkozási alapja lesz Károlyi munkája, veretes szövegében maradéktalanul őrizve régi magyar írásbeliségünk minden ízét-zamatát. Szövegszerű idézésében éppúgy előfordul a későbbi korok irodalmában, mint nyelve, stílusa ihlető hatásában. (Különösen erdélyi íróink, Kós Károly, Wass Albert, Sütő András egyes műveinek szövegalkotása viseli magán a Károlyi-biblia ünnepélyes hangvételét.)

A vizsolyi biblia betetőzése annak a hatalmas vállalkozásnak, melybe beleépült Komjáti Benedek 1533-as Krakóban napvilágot látott Szent Pál fordítása, Pesti Gábor 1538-ban Bécsben megjelentetett négy evangéliumot tartalmazó bibliafordítása és Sylvester János már említett teljes Újszövetsége.

A XVI. századi régi magyar nyelv Balassi költészetében bontja ki magát legteljesebben. Verseinek univerzuma mindent átfog, ami bennünket, kései utódokat is kérdéseivel fogva tart. Életszeretetre s a belső számvetés lelki igényére egyformán megtanít. A magyar reneszánsz költőóriásának személye a legutóbbi történeti-poétikai kutatások fényében elérhető közelségbe került a szélesebb olvasóközönség számára is, bár életútja még mindig számos, megfejtendő kérdést tartogat a jövő tudósainak. (Kiválóan beszélt olaszul, de vajon járt-e, s mikor Itáliában.)

A XVI. század második felére már valamennyi irodalmi műfaj képviseltette magát magyar nyelven. Az anyanyelvű teljes Biblia megjelenése ösztönzően hat prózánkra, drámairodalmunkra, líránkra is. Már a legegyszerűbb párbeszédre bontott szövegalkotás is egyfajta kísérlet a drámai mű megteremtésére. A XVI. század kimagasló drámai alkotása Bornemisza Péter magyarított Szophoklész *Elektrája*. A görög drámaíró darabjának témáját Bornemisza aktualizálja. Sajátosan magyar sorskérdések jelennek meg a drámában. Az Agamemnon király országát feldúló Aegistus akaratlanul is a török, német uralmat juttatja az olvasó eszébe. Vajon támad-e magyar földön is egy Elektra, akinek lesz bátorsága szembeszállni az idegen hatalommal? – ez a kérdés izgatja kimondatlanul is az író. Olyan párbeszédű legenda tekinthető a Bornemisza-mű közvetlen előzményének, mint a Mohács előtti években keletkezett *Három körösztyény lány* című alkotás vagy Sztárai Mihálynak a népi és diákszínjátszásra is visszatekintő *A papok házassága*, valamint az *Igaz pap-ságnak tiköre* című hitvitázó drámája.

A régi magyar irodalom egyik legidőtállóbb, máig eleven örökségét jelentik Szenczi Molnár Albert zsoldárfordításai, melyek a születésük óta eltelt négyszáz esztendőben változatlanul jelen vannak református gyülekezeti életünkben. Élettartamot, tartósságot zsoldárainak az egyéni, személyes hangvétel nyújt, a hit szenvedélyességével párosuló poétai lélek és indíttatás. Neki is volt ki-re támaszkodnia, tisztelettel említi meg az elődök sorában Szegedi Gergely és Sztárai Mihály nevét, de Szenczi zsoldárfordításai többek, gazdagabbak elődeinél; régi magyar költészetünk élvonalába tartoznak. A 90. zsoldár ismert sorai a Károlyi-bibliában ekként hangzanak: „*Mert ezer esztendő annyi előtted, / mint a tegnapi nap, amely elmúlt, / és mint egy őrzárasi idő éjjel.*”

Szenczi fordításában ugyanezek a sorok ekként állnak elénk: „*Mert ezer esztendő előtted annyi, / Mint az tegnapnak ő elmúlása / És egy éjnek rövid vigyázása.*”

A magyar széppróza kiemelkedő íróegyéniisége az erdélyi szász Heltai Gáspár, aki akárcsak Bornemisza, szinte valamennyi irodalmi műfajban sikerrel próbálta ki magát. A soknyelvű Erdély, ahonnan érkezett, a reformáció legmozgalmasabb időszakára eső wittenbergi tanulóévek, a választott lelkészi hivatás, a szívósan benne munkálkodó írói becsvágy érlelik a magyar próza egyik leghatásosabb képviselőjévé. Élettere, működésének helyszíne szinte egyetlen városra, Kolozsvárra szűkül, de szemhatára az erdélyi városból egész Európára nyílik. Nyomdát nyit Kolozsváron, iskolai tankönyveket, hitvitázó iratokat, énekeskönyveket ad ki. Megírja Bonfini nyomán a magyarok történetét, egy kicsit a saját elképzelése szerint is alakítva az eseményeket, de

igazán nagy sikert és ismertséget számára *Fabulái* hozták meg. Esopus tanmeséinek olvasásakor a kor ember a biblia igehelyeivel összecsengő erkölcsi igazságokra találhatott, érzékletesebb, hétköznapiabb, számára elérhetőbb példázatokban lelve meg az útmutató, eligazító magyarázatot. Esopus meséinek már korábban is akadt fordítója, a humanista Erasmus-követő Pesti Gábor személyében, akinek a *Novum Testamentumot* is köszönhetjük, de míg Pesti szikáran, tömören, humanistához illő filológiai alaposággal adja vissza az eredeti mese fordulatait, Heltainál a nyelv önállósul, élni kezd; ötletes, találó szóképei, hasonlatai révén a figura, s a történet pazar elevenséggel jelenik meg az olvasó előtt. Fabuláinak vonzereje, túl a színesen előadott történeten, a markánsan megfogalmazott végkövetkeztetésben, a levonható erkölcsi tanulságban rejlik. „*E fabula azt jelenti – írja a XVII. mese záradékában –, hogy senki ne ítélje magát igen bölcsnek lenni és hogy senki tanácsát nem kell megutálni és megvetni. Mert noha más ember mihozzánk képest gyarló és szegény, azért ugyan ember és Istennek eszköze.*”

A XVI. század második fele tartogat irodalmunk számára egy olyan műfajt, melynek születése és virágzása a hetvenes évekre tehető, de már a következő századra nyomtalanul el is tűnnek ennek a műfajnak a képviselői. Ez a műfaj: a széphistória. A széphistóriák témája többnyire szerelmi történet, s ha nem is akad folytatásuk a későbbiekben, hatásuk az elkövetkező korokban is inspirálóan jelen van. Legismertebb széphistóriánk Gersei Albert: *Árgírus királyfia* ihlette Vörösmarty *Csongor és Tünde* című mesejátékát, s nem egy részlete otthagya nyomát Petőfi *János vitéz*én is.

A magyar reneszánsz költőóriásának öröksége a tanítványban, Rimay János költészetében él tovább. Nem lesz méltatlan utódja mesterének Rimay, Balassi halála után Zrínyi Miklósig ő a régi magyar irodalom legjelentősebb költője. Rimay és Beniczky Péter, ez a maga után igen kevés életrajzi nyomot hagyó váci királyi kapitány viszi majd tovább Balassi költészetének tartalminyelvi újításait. Istenes, vitézi és moralizáló verseiket többnyire Balassi-strófákban szerzik (Beniczky csak ebben a strófaszerkezetben írja költeményeit), sokszor szöveg szerinti egyezésben is idézve a mestert.

Amikor 1594 májusában Balassi az esztergomi táborban haldoklik, gyóntató papja egy jezsuita szerzetes: Dobokay Sándor. Ez a pap adja át az utókornak a költő utolsó szavait: *Te katonád voltam Uram és a Te seregdedben jártam*. Ennek a Dobokay Sándornak Grazban rendtársa egy időben az a Pázmány Péter, aki az ellenreformáció legkérlelhetlenebb harcosa lesz, s kinek prózáját olvasva nem is annyira az érvek mögött feszülő

indulat, hanem a fölényes stílus, a tiszta beszéd, a nyelv erőteljessége ragad meg minket.

1616 májusában egy huszonegy éves, tudásra és megismerésre szomjas fiatalember, Csombor Márton, a felvidéki Szepsiből, gondosan megtervezett nyugat-európai utazásra indul. Nem titkolt vágya, hogy utazásának fordulóit, színhelyeit könyvbe is foglalja. A Lengyelországot, Dániát, Hollandiát, Angliát, Franciaországot, Németországot és Csehországot érintő két és fél éves bolyongás történetét egy rendkívül színes, érzékletes képekben viszszaadott, olvasmányos mű, az *Europica Varietas* őrzi. Szepsi Csombor Márton könyve, mely 1620-ban lát napvilágot, első nyomtatásban megjelent útleírásunk; műfajteremtésével új fejezetet nyit prózánkban.

A fiatalon elhunyt, hatalmas műveltségű, külföldi egyetemeket járt Apáczai Csere János vonzó alakját és tragikus sorsát talán a róla szóló Németh László-dráma és Áprily Lajos verse hozza kitapintható közelségbe. Életpályájának méltánytalan alakulásáról mindent elmondanak a *Tavaszi Házsongárdi temetőben* című Áprily-vers sorai: a nagy műveltségű, Hollandiát járt tudós-tanárt odahaza Erdélyben közöny és elutasítás fogadja. Pedig, fő munkája, a *Magyar Enciklopédia* először tesz kísérletet magyar nyelven a tudományok rendszerben történő láttatására.

„Azon év, mely Zrínyi Miklós, a *Szigeti veszedelem* nagy költőjének erőszakos haláláról lőn emlékeztetéssé (1664), – olvassuk Arany egy másik híres tanulmányában – egyszersmind oly epikai mű első megjelentének az éve, mely társaival együtt, sokkal nagyobb népszerűsége vala kelendő, mint a nálok hasonlíthatatlanul remekebb *Zrínyiász*. Olvasta-e Zrínyi a *Murányi Vénus-t*? Nem lehetetlen...” Valóban, egészen a XIX. századig, Gyöngyösi István, a „Murányi Vénus” szerzője, Gömör megye viceispánja „fej-fej” mellett versengett ismertségben és népszerűségben Zrínyi Miklóssal, a költővel és hadvezérrel; nemegyszer meg is előzve Zrínyit. Nemzedékek sora nő fel Gyöngyösi István eposzain, melyeknek tárgya csaknem mindig egy-egy főúri házasság megéneklése. Csiszolt mesterségbeli tudás jellemzi versalkotását, sorai könnyedek, láttatva ír, rímboekrai virtuóznak. A magyar barokk e kétségkívül nagy formátumú szerzőjének – a történet cselekményszövéseben, a kidolgozás módjában – maga Arany is nagyon sokat köszönhet.

Ahogy a közelmúltban (2004-ben) a felvidéki, a valamikori Gömör megyei Csetneken napvilágra került Gyöngyösi István sírja, remélhetőleg úgy fordul ki a feledés homályából, s jut előtérbe régi magyar irodalmunk öröksége is.

Ne feledjük, minden irodalom, mely a későbbiekben életre szólított, régi évszázadaink kincseire épül.